

TURKISTONDA JADID MAKTABLARINING TA'LIMDAGI O'RNI

Aliyeva Muattar¹

Umumta'lim maktabi

KEYWORDS

Turk yurdu, Nikolay
Ostroumov, usuli jadid,
ruslashtirish siyosati,
Turkestanskies vedomosti,
Oliya, Munavvarqori
Abdurashidxon o'g'li.

ABSTRACT

Mazkur maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida jadid maktablarining vujudga kelishi, ularning tashkil etilish sabablari va maqsadlari, shuningdek, o'sha davr ta'lim tizimiga kiritgan yangiliklari yoritilgan. Jadid maktablari an'anaviy diniy maktablarga qarama-qarshi ravishda dunyoviy fanlarni o'rgatishga, zamonaviy usullarda o'qitishga asoslangan edi. Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi ma'rifatparvarlarning pedagogik qarashlari va ularning o'zbek xalqining ma'naviy uyg'onishidagi xizmatlari tahlil qilingan. Jadid maktablarining ta'limdagi o'rni, jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi va bugungi kunda ularning tarixiy meros sifatidagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ushbu harakatning Rossiya imperiyasi va sovet hukumatining qarshiligiga uchragani, ammo tarixiy jarayonda chuqur iz qoldirgani ta'kidlab o'tilgan.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: [10.5281/zenodo.15756801](https://doi.org/10.5281/zenodo.15756801)

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston vohasi o'zining ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim burilish davrini boshdan kechirdi. Rossiya imperiyasining bu hududni mustamlakaga aylantirgach, mahalliy aholining ijtimoiy taraqqiyot yo'lida yangi shakl va uslublarni qidirishga majbur bo'lganligi, ayniqsa, ta'lim tizimida tub o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Shu jarayonda **jadidchilik harakati** vujudga kelib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri **jadid maktablarini tashkil etish** bo'ldi.

Turkiston jadidlari o'zlarining dastlabki faoliyatlarini ma'rifatparvarlikdan boshlagan edilar. Vatanni ozodlikka, milliy mustaqillikka etaklashdek muqaddas g'oya eng ilg'or qarashli jadid ziyolilarning fikrida bo'lgani holda, mavjud sharoitda unga etishuv iloji yo'q edi. Unga faqat tinimsiz ma'rifiy-siyosiy faoliyat orqaligina erishish mumkin edi. Jadidlar yurt istiqlolini va taraqqiyotini zamonaviy bilimlar bilan qurollangan etuk mutaxassislarisiz

¹ Umumta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi

tasavvur eta olmaganlar. SHu munosabat bilan ular asosiy e`tiborni mahalliy xalq bolalaridan ilg'or fikrli, bilimli kadrlar tayyorlashga qaratganlar. Ular bu vazifalarni amalga oshirish uchun maktab-maorif ishlarini yaxshi yo`lga qo'yishni va yosh avlod ta`lim-tarbiyasini birinchi navbatdagi masala, deb bildilar. Shu maqsad yo`lida o`tgan asr oxirlarida jadidlar butun Turkistonda, yangi usul maktablari ochish uchun harakat boshladilar.

Shunday maktablarning tashkil topishiga bir tomondan chor ma`murlari, ikkinchi tomondan ijtimoiy voqelikka o`zining tor dunyoqarashi nuqtai-nazaridan baho beruvchi kishilar to`squinlik qildilar.

Turkiston xalqlari turmushidagi har bir yangilik mustamlakachi ma`murlar nazaridan chetda qolmagan. XX asr bo`sag`asida o`lkamizda yangi usul maktablarining paydo bo`lishi ham ularni g`oyatda tashvishga sola boshladi.

Turkiston bosib olingach, bu erda mustamlakachilar o`zlarining rus-tuzem maktablarini ocha boshladilar. Xalq maorifi sohasida hukumat rus-tuzem maktablari bilan yonma-yon, yangi usul maktablarining paydo bo`lishi sira ko`z yumib bo`lmaydigan hol ekanligi, bu maktablar zamon talablari asosida kelib chiqqanligini podsho ma`murlari ham yaxshi anglar edilar.

Eski usul maktablari bolalarga asosan diniy tarbiya berish bilan cheklanganligi, zamonaviy ilm-fanlarning o`qitilishi bu maktablar uchun yot hodisa ekanligini va shu sababli ham bu maktablar mustamlakachilar uchun unchalik xavf tug`dirmasligini chor ma`murlari yaxshi tushunib etgan holda, yangi usul maktablariga jiddiy e`tibor qarata boshladilar. Shu sababli ham Turkistonda maktab ishlarini asosiy vazifalardan biri bo`lishi kerak deb bildilar.

Yangi usuldagi maktab xonalarining ichki tuzilishi, eski maktablardan parta, yozuv taxtasi, geografik karta va o`qituvchi uchun stol-stulning borligi bilan ajralib turgan. Maktablarda bolalar 2-3 yil o`qishni davom ettirganlar. Usuli savtiya maktablari eski usul maktablaridan ta`limning sifati bilan ham farq qilgan. Bu e`tiroflar o`sha davr matbuotida ham o`z aksini topgan. Masalan, Andijondagi Azim Qodirov maktabi 3 sinfli bo`lib, 1 chi sinfda bolalarga o`qish va yozish, 2 chi sinfda tajvid, hisob, 3 chi sinfda esa ibodati islomiya, sarfi turkiy o`rgatilgan. 1900 yil may oyida Otabek qozi ishtirokida ushbu maktab o`quvchilaridan imtihon olingan. O`quvchilar imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirganlar. Imtihon ishtirokchilaridan Tojiddinbek Otabekovning yozganidek: «...Eski zamon maktablari birlan usuli jadid maktabini farqi nihoyat darajada ma`lum va ravshan bo`ldi. Usuli jadid maktabi birlan eski zamon maktablarini bir joyga bormoq uchun otash aroba birlan piyoda odimga misol qilsak ham to`g`ridur...».

Jadid maktablarining soni ortib borgan sari, ulardagi ta`lim tizimi ham takomillashib borgan. Imtihonlar keng xalq ommasi ko`z o`ngida, qishloq yoki shaharlarning ilg'or ziyoli va ulamolari davrasida «Imtihon majlisi» nomi bilan o`tkazilgan. Bunday holatlarda yangi usul maktablari o`zining afzallik tomonlarini to`liq namoyish eta olgan. Aksariyat omma imtihondan mamnun bo`lgan holda tarqalganlar.

Ilg'or fikrli kishilarning sayi-harakatlari bilan ham ko`plab yangi maktablar ochilgan.

Baʼzan muallimlik uchun chetdan kishilar taklif etilgan. Masalan, Oʻsh uezdiga qarashli Qurshob qishlogʻida qishloq boshqaruvchisi erali Mingboshi 1914 yil yanvar oyida yangi usul maktabi ochib, Toshkentdan Gʻulom Zafariyni muallimlik uchun olib keladi.

Ayrim adabiyotlarda Turkistondagi dastlabki yangi usul maktabi sifatida Isʼhoqxon Junaydulloxon Xoʻja oʻgʻli (Ibrat)ning maktabi eslatiladi. Isʼhoqxon Ibrat (1862-1937) 1878-1886 yillari Qoʻqonning Muhammad Siddiq Tunqator madrasasida taʼlim oladi. Oʻsha kezlari u Bogʻchasaroyda nashr etiladigan «Tarjumon» gazetasi sonlari bilan ham muntazam tanishib turgan. Ushbu nashr orqali u yangi usul maktabining afzalliklari, taʼlim usullari, darsxonalarning tuzilishi va darsliklari haqida maʼlumotlar olib borgan. Madrasani tamomlagach, 1886 yil Toʻraqoʻrgʻonga qaytadi va tovush usuliga asoslangan yangi maktab ochadi. Lekin maktab tez orada yopib qoʻyiladi. U 1907 yilga kelib, ikkinchi bor maktab ochadi. Uning maktabida Evropa tillaridan ham darslar oʻtilgan.

CHor maʼmurlari yangi usul maktablaridagi darsliklar, ularning siyosiy-mafkuraviy yoʻnaltirilganligiga ham eʼtiborni qaratib borganlar. Oʻquv inspeksiyasi tomonidan ushbu maktablar qattiq nazorat ostiga olingan.

Usuli savtiya maktablari sonining ortib borishi ularni darslik va boshqa oʻquv qoʻllanmalari bilan taʼminlash muammosini keltirib chiqardi. Bu vazifalarni ham yangi maktab muallimlari oʻz zimmalariga oldilar. Turkiston taraqqiyparvarlaridan Said Rasul Azizov, Munavvar qori, M.Behbudiy, A. Ibodiy, A. Zohiriy va boshqalar maktablar uchun darsliklar yozdilar. Masalan, A.Zohiriy 1916 yili «Imlo» kitobini yozdi va kitobni Qoʻqondagi «Gʻayrat» kutubxonasi tomonidan nashr ettirdi. H. H. Niyoziy esa, maktablar uchun «Engil adabiyot», «Oʻqish kitobi», «Qiroat kitobi» kabi kitoblarni yozadi. SHuningdek, Namangan taraqqiyparvarlaridan Dadamirza qori «Muftoh ul-avval» deb nomlanuvchi darslik yozgan edi.

YAngi usul maktablaridagi oʻqituvchilarning koʻpchiligi madrasalarda tahsil olgan boʻlib, baʼzilari esa xuddi shunday maktablarni tamomlagan kishilar edilar. Darslar oʻquv jadvali asosida, tsenzura koʻrigidan oʻtgan darsliklar boʻyicha olib borilgan. Maktablarda oʻquvchilar soni 50 tadan 145 tagacha etgan. Barcha maktablarda har oyiga oʻqish uchun 50 tiyindan 1 soʻm 50 tiyingacha haq olingan. Kambagʻal oilalarning bolalari esa baʼzan toʻlovdan ozod etilganlar.

Oʻquv inspeksiyasi tomonidan davlat tilini bu maktablarda oʻqitish tavsiya etilgan. YAngi usul maktablarida tabiiy fanlarning oʻqitilishi chor maʼmurlarini gʻoyat tashvishga solar edi. YAngi usul maktablari oʻzining keng koʻlamliligi, oʻqitish sifati bilan eski usul maktablaridan ustun boʻlib, mahalliy aholi ishonchini qozongan va hukumat rus-tuzem maktablariga nisbatan erli xalq hayotiga tezroq kira boshlagan edi.

Mustamlakachilar imperiya manfaatlarini koʻzlab, oʻlkada rus va mahalliy xalq bolalari uchun rus-tuzem maktablarini tashkil etdilar. Bosqinchilar tomonidan mahalliy xalq turmushiga kiritilgan har qanday yangilikda xoh yashirin boʻlsin, xoh oshkora qandaydir siyosiy maqsadlar yotadi. Rus-tuzem maktablarining Turkistonda joriy etilishi ham bunday maqsadlardan xoli emas edi.»...Ulkan ruslashtirish rejasini amalga oshirishda maktab katta

ahamiyat kasb etishi lozim» degan nuqtai nazar bilan ish tutuvchi general-gubernator Rozenbax davrida o`lkada dastlabki rus-tuzem maktablari ochildi. Ilg`or ziyolilarimiz o`sha davridayoq bu makkorona siyosatni to`g`ri anglab etgan edilar. Bunday maktablarni Ismoilbek Gasprinskiy ham o`z vaqtida tanqid qilgan bo`lsa, M. Behbudiy:»...Russkiy-tuzemniy maktablarig`a o`qig`onlar ziyoli tugul, hiyoli hisoblanmaydurlar. Ular faqat ruscha chalasavod kishilardir»,- degan edi.

Jadidlar davriy matbuotda ham rus-tuzem maktablariga nisbatan aholining qarashlarini ifoda etuvchi maqolalarni uchratish mumkin: «...Iskobelev uezdiga tob`e Oltiariq qishlog`ida birgina tuzemniy shko`l bor. Lekin bu maktabning o`qituv jihati butunlay tartibsiz...Qarilarni qo`yaylik yoshlar ham bunga hech bir diqqat qilmaydurlar...aytur so`zlari shko`lga bola bersang yo`ldan ozadur demakdin iboratdur...».

Musulmon o`quv yurtlariga qarama-qarshi qo`yilgan rus-tuzem maktablari aholini ozchilik qismi orasida biroz e`tibor qozongan bo`lishiga qaramay, bu maktablar hech qachon ommaviy bo`la olmasligini chor ma`murlari yaxshi anglab etgan edilar. Mustamlakachilar qanday qilib bo`lmasin, o`lka xalqlarini tashqi dunyo bilan aloqa qilishlariga yo`l qo`ymaslik, ular diqqatini jahon miqiyosidagi o`zgarishlardan chetga tortishga harakat qilar edilar.

Podsho ma`murlarining ta`qiblariga qaramay jadid maktablarining soni ortib boraverdi. Masalan, ularning soni Qo`qon shahrida 1914 yil yanvariga kelib 18 taga etdi.

Asrimiz boshlariga kelib Turkistonning ko`pgina shahar va qishloqlarida usuli jadid maktablari mavjud edi. Samarqand, Toshkent, Qo`qon, Namangan, Andijon, O`sh, Marg`ilon kabi yirik shaharlarda jadid maktablari bo`lgani holda, kichik shahar va qishloqlarda ham maktablar ochila boshladi.

Turkiston taraqqiyparvarlarining ommaviy nashri hisoblanmish «Sadoyi Turkiston», jadidlar ma`rifatparvarlik g`oyalarini tarqatishdagi asosiy vosita bo`ldi.

Turkiston jadidlari Evropa xalqlarining bu qadar taraqqiy qilishlarining bosh sababi, ularda maktab-maorif ishlari yaxshi yo`lga qo`yilganligida ekanligini anglab etib, bu fikrlarini o`z maqolalari orqali gazeta sahifalarida aks ettirdilar.

Namanganning faol taraqqiyparvarlaridan Dadamirza qori «Sadoyi Farg`ona» gazetasidagi maqolalarining birida yurtdoshlarini asosiy e`tiborni ilm va maktabga qaratishga chaqirgan edi: «...Hamma keraklardan ortuqroq kerak maktabdur...Islomiyat har bir musulmonga ilm o`qumoqni farz qilub, qobiliyati bo`lgan insonga ilmni taklif qildimu? `ki ba`zi kishilarning o`qumohlari ila boshqalar ozod etildilarmu? Éo`q, mundog` emas». Ko`proq vaqtini bolalar tarbiyasiga bag`ishlovchi ayollar-onalarning ilmiy-ma`rifiy saviyasi bolani qay yo`sinda kamol topishiga o`zining ulkan ta`sirini ko`rsatadi, albatta. SHu bois ma`rifatni xalq orasiga keng yoyishning yana bir yo`li, o`g`il bolalar bilan birgalikda qiz bolalarning ta`lim va tarbiyasiga ham jiddiy ahamiyat berish edi.

Turkiston taraqqiyparvarlari maorif sohasida asosiy e`tiborni boshlang`ich ta`lim islohiga qaratdilar. Ularning ma`rifatparvarlik harakatlari zoe ketmadi.

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablarida ta`lim olgan o`quvchilardan

keyinchalik ilm-fan, texnika, adabiyot va ijtimoiy hayotning turli jabhalarida nom taratgan arboblarni etishib chiqdilar.

Yangi usul maktablari jadid ma`rifatchiligining ilk ko`rinishi bo`lishi bilan birga to taraqqiyparvarlik harakati sof siyosiy qiyofa kasb etgunga qadar ham o`z ahamiyatini yo`qotmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oblomurodov N, Hazratqulov A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. T. 2011
2. Ismoil Gaspirali. Turkiston sayohatlari. Avgust 31, 1893. Masala 29.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy. "Oyna" jurnali. Masala 1, 1913. 12-14 sahifalar.
4. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. (1917-1924 йиллар). - Т.: Университет, 2002.
5. Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: Шарқ, 1997.
6. Ризаев Ш. Саҳна маънавияти. –Т.: Манавият, 2000.